

ЩОДО ПИТАННЯ ВИЗНАЧЕННЯ ПОНЯТТЯ ТА ПРИЗНАЧЕННЯ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ УКРАЇНИ

ABOUT DEFINING THE CONCEPT AND PURPOSE OF LOCAL SELF-GOVERNMENT OF UKRAINE

Кириченко Ю.М., д.ю.н., професор,
професор кафедри правового регулювання економіки
Національний економічний університет імені Семена Кузнеця

У статті розглядається поняття та призначення місцевого самоврядування в Україні крізь призму дослідження становлення та розвитку таких основних наукових теорій (концепцій) про місцеве самоврядування: громадянської, державницької та теорії муніципального дуалізму (громадянсько-державницької), аналіз яких дозволив визначити місцеве самоврядування як складний і багатоплановий соціально-політичний феномен і правовий інститут, а також виокремити основні його ознаки.

Автором визначено, що місцеве самоврядування є однією з форм народовладдя; є однією з основоположних засад правової, демократичної держави, громадянського суспільства та є однією з форм їх функціонування; виступає правом та реальною здатністю відповідних територіальних громад самостійно, а також через органи місцевого самоврядування під власну відповідальність і в межах закону вирішувати питання життєдіяльності місцевого населення із врахуванням загальнополітичного курсу держави; подвійна (гібридна) природа функціонування місцевого самоврядування: виступає самостійною підсистемою публічної влади і водночас підсистемою громадянського суспільства тощо.

Обґрунтовано, що функціональне призначення місцевого самоврядування полягає в тому, що воно гарантує право і реальну здатність територіальним громадам, як його первинним суб'єктам, безпосередньо або через певну сукупність форм (видів) територіальної самоорганізації та діяльності громадян самостійно, під власну відповідальність здійснювати самоуправління в межах закону і вирішувати ключові проблеми соціально-економічного розвитку територій та задовольняти потреби-інтереси місцевих спільнот. Водночас, створюючи оптимальні умови для наближення влади до населення, відповідно, гнучку систему територіального управління, що пристосована до місцевих умов та особливостей, місцеве самоврядування вимагає зі свого боку належного рівня організаційного, матеріально-фінансового, нормативного забезпечення, завдяки якому стане можливим вирішення існуючих справ місцевого значення відповідних територіальних громад.

Ключові слова: місцеве самоврядування, муніципалітет, децентралізація влади, державне управління, публічна влада.

The article examines the concept and purpose of local self-government in Ukraine through the prism of the study of the formation and development of such basic scientific theories (concepts) about local self-government: civic, state, and the theory of municipal dualism (civil-state), the analysis of which made it possible to define local self-government as a complex and multifaceted socio-political phenomenon and legal institution, as well as distinguish its main features.

The author determined that local self-government is one of the forms of people's government; is one of the fundamental principles of the legal, democratic state, civil society and is one of the forms of their functioning; advocates the right and real ability of the respective territorial communities independently, as well as through local self-government bodies, under their own responsibility and within the law, to resolve the issues of the local population's livelihood, taking into account the general political course of the state; dual (hybrid) nature of the functioning of local self-government: it acts as an independent subsystem of public power and at the same time a subsystem of civil society, etc.

It is substantiated that the functional purpose of local self-government is that it guarantees the right and real ability of territorial communities, as its primary subjects, directly or through a certain set of forms (types) of territorial self-organization and activities of citizens independently, under their own responsibility, to exercise self-government in within the limits of the law and solve the key problems of socio-economic development of territories and satisfy the needs and interests of local communities. At the same time, creating optimal conditions for bringing the government closer to the population, accordingly, a flexible system of territorial management adapted to local conditions and peculiarities, local self-government requires an appropriate level of organizational, material and financial, regulatory support, which will make it possible to solve existing cases local significance of the respective territorial communities.

Key words: local self-government, municipality, decentralization of power, public administration, public power.

Всі існуючі на цей час теорії (концепції) місцевого самоврядування, як певні самостійні наукові вчення про його сутність, організацію, формувалися поступово, під впливом особливостей історичного розвитку держави та окремих місцевостей, а також характеру та умов відносин між державою та територіальними спільнотами, тенденцій соціально-економічного та політичного розвитку тощо. Як правило, кожна із вироблених теорій місцевого самоврядування віддзеркалювала зміни функціональної спрямованості державно-владного впливу у бік збільшення або зменшення соціальної складової.

Наприклад, В. І. Гладій серед чинників, що мали вплив на появу та генезу теорій місцевого самоврядування називає: формування теорії природних прав людини; появу ідеї суспільного договору як ідеї правління, заснованого на згоді; розвиток концепції поділу влади по горизонталі та вертикалі; теорію громадянського суспільства; теорію правової держави; обґрунтування концепції буржуазного лібералізму, пріоритет в якому надавався автономії особистості; ідею захисту приватної власності [1, с. 7]. Очевидно, що окрім вищенаведених чинників, така ситуація історично була викликана відсутністю єдиного міжна-

родного законодавчого документу, який би встановлював вихідні основоположні начала для вибору і впровадження конкретної системи місцевого самоврядування і формулювання відповідної концепції або теорії.

Нинішній стан розвитку міжнародних правових актів у сфері місцевого самоврядування засвідчує чималу кількість нормативно-правових документів, якими закладено єдині демократичні засади для становлення, організації та функціонування різноманітних систем і моделей місцевого самоврядування. Проте саме Європейська хартія місцевого самоврядування на сучасному етапі є базовим міжнародно-правовим документом для держав – членів Ради Європи, який містить норми і стандарти щодо організації управління муніципальної влади, які є обов'язковими для європейського співтовариства.

У правничій літературі можна зустріти неоднозначні підходи щодо визначення певних видів теорій про місцеве самоврядування. Наприклад, О. О. Кутафін і В. І. Фадєєв вважають, що їх нараховується не більше п'яти: 1) теорія вільної громади (теорія природних прав громади); 2) громадянська теорія (громадянсько-господарська теорія самоврядування); 3) державна теорія; 4) теорія дуалізму

муниципального управління; 5) теорія соціального обслуговування.

О. В. Батанов, підійшовши до вивчення цього питання більш ретельно, виокремлює аж дев'ять концепцій про місцеве самоврядування, а саме: теорію вільної громади, громадську (громадівську), державну (державницьку), соціологічну, муниципальному (комунальному) соціалізму, органічну, соціально-класову, соціального обслуговування, дуалізму муниципальному управління (громадсько-державну) [2, с. 12–55].

Разом із тим, сучасні дослідники схиляються до науково-теоретичної позиції, відповідно до якої варто виділяти три основні теорії місцевого самоврядування: 1) громадівську теорію; 2) державницьку теорію; 3) теорію муниципальному дуалізму (громадівсько-державницьку теорію).

Кожна із концепцій походження місцевого самоврядування намагається надати відповідь на такі питання: чи має територіальна громада власну «муниципальну» владу, окрему та відмінну від державної; чи існує в її повноваженнях самостійність від центральної влади в ухваленні управлінських рішень та у використанні ресурсів для їх реалізації; чи варто зараховувати місцеві органи влади до державного механізму, що виконують лише державно-управлінські функції органу держави або навпаки – розглядати як повноправну автономну публічно-правову корпорацію.

В. І. Борденюк у цьому аспекті зауважує, що нерідко на сторінках наукових видань мова йде не про те, чим насправді є місцеве самоврядування, а про те, яким воно повинно бути відповідно до погляду кожного окремого дослідника, в основі якого, тією чи іншою мірою, знаходяться відповідні економічні, політичні та інші інтереси [3, с. 24–25]. Так, підвищена наукова зацікавленість до такого соціально складного феномену, як місцеве самоврядування, спостерігається з боку дослідників різних часових періодів, які пропонують власні обґрунтовані погляди щодо його розуміння.

О. В. Батанов відмічає, що місцеве самоврядування, як автономія невеликих територіальних одиниць в рамках загальних для усього державно-організованого суспільства законів, означає не свободу держави, яка стоїть осторонь, а свободу усередині держави. Крім того, це означає, що місцеве самоврядування, як одна із основ конституційного ладу, має джерелом свого існування не державну, а конституційну свободу народу, виступає в якості фундаментального конституційного принципу, що встановлює, визнає і гарантує управлінську незалежність територіальних громад, а також створює умови для правотворчої, правозастосовної і правореалізаційної діяльності, спрямованої на його здійснення [2, с. 321].

На доцільність та прийнятність громадівсько-державницької теорії вказує М. В. Постовий. На його думку, завдяки органічному поєднанню державного та громадського у самоврядуванні вирішуються найважливіші громадсько-державні завдання: усувається роздвоєння влади, яке веде до політичної нестабільності й послаблення держави та її інститутів; створюються можливості для участі людей в управлінні справами суспільства й держави, що підносить культурно-правовий рівень громадян і виховує в них відчуття поваги до законів, ліквідується розрив між суспільством і державою; досягається єдина мета – збереження та зміцнення суспільства й держави на основі демократичних інститутів; держава може краще вивчити потреби населення, місцеві справи та ухвалює рішення, які відповідають інтересам людей; народжується спільний інтерес для громадян і державних органів, сутність якого полягає в будівництві життя, гідного кожній людині та суспільства в цілому; управління суспільством на основі узгоджених дій переростає в єдиний процес творення.

Формуванню конституційних принципів місцевого самоврядування в Україні та їх реалізації, а також відпрацюванню практичних рекомендацій щодо приведення

національного законодавства у відповідність із принципами, проголошеними Європейською хартією місцевого самоврядування було присвячено дослідження Б. В. Калиновського. Так, конституційно-правову природу місцевого самоврядування вчений розглядає у декількох площинах: 1) як базовий принцип організації та здійснення публічної влади в суспільстві й державі; 2) як специфічну форму народовладдя; 3) як самостійний правовий інститут; 4) як право територіальної громади самостійно вирішувати питання місцевого значення в інтересах місцевого населення [4, с. 9]. Схвально варто віднестися й до того, що Б. В. Калиновським було конкретизовано і розкрито значення конституційних принципів для нормотворчої діяльності суб'єктів місцевого самоврядування, надано пропозиції щодо законодавчого вдосконалення конституційно-правового регулювання такого інституту правової держави і громадянського суспільства як місцевого самоврядування.

Безпосередньо особливості адміністративно-правового статусу органів місцевого самоврядування були розглянуті Я. В. Журавлем в дослідженні «Адміністративно-правовий статус органів місцевого самоврядування» (2007 р.). Вчений доводить подвійну природу органів місцевого самоврядування (як елемента громадянського суспільства і як елемента механізму державного управління) і пропонує під цим явищем розуміти гарантоване і визнане державою право громадян України, які проживають на території села, селища, міста, що є самостійними адміністративними одиницями, самостійно або під відповідальністю органів чи посадових осіб місцевого самоврядування в інтересах місцевого населення вирішувати питання місцевого значення в межах Конституції та законів України [5, с. 8]. Тим більше, що чинна Конституція України визнала не лише належність влади народові, тобто володіння публічною владою як його природне право, а й право народу здійснювати належну йому владу. Адже, у статті 5 Основного Закону визначено конкретні форми здійснення влади народом: безпосереднє волевиявлення і через органи державної влади та органи місцевого самоврядування. З даного конституційного положення прямо випливає, що органи місцевого самоврядування не входять до єдиного державного механізму.

Дійсно, проголошення відокремлення місцевого самоврядування від системи органів державної влади на конституційному рівні було визнано в Україні як одну з підвалин формування демократичної, правової держави. Загальним підґрунтям для організації та функціонування реального народовладдя є громадянське суспільство. Саме у такому суспільстві народовладдя, головним елементом якого є загальна воля усіх вільних особистостей – членів суспільства – здатне реалізовуватися у повному обсязі.

У цьому сенсі неможливо не навести міркування Л. Кириченка, який вказує, що місцеве самоврядування виступає специфічною формою реалізації народовладдя, яке характеризується: а) наявністю особливого суб'єкта – територіальної громади, тобто жителів села чи добровільного об'єднання у сільську громаду жителів кількох сіл, селища та міста, яка здійснює самоврядні функції безпосередньо та через представницькі органи; б) не входять до механізму державної влади, а займають особливе місце у політичній системі. Окрім того, визнання у статті 7 Основного Закону місцевого самоврядування однією з фундаментальних засад конституційного ладу суспільства і держави означає необхідність встановлення демократичної, децентралізованої, самостійної системи управління, наділеної владними повноваженнями для вирішення питань місцевого значення [6, с. 100–101]. Саме такий підхід свідчить про існування місцевого самоврядування як інституту народовладдя, що є складовою громадянського суспільства, який не залежить від держави.

Так чи інакше, народовладдя традиційно тлумачиться як принцип демократичної системи та як сутність демокра-

тичної держави і пов'язується з демократичним політичним режимом і формами демократії. Саме тому достатньо аргументовано виглядає позиція М. Л. Шипілова, який розглядає народовладдя, насамперед, як сутність держави, що полягає у належності та здійсненні влади народом у власних інтересах у правовій, демократичній формі на засадах гарантування та втілення прав і свобод людини [7, с. 39]. До характерних ознак, які більш детально розкривають зміст цієї категорії, можемо зарахувати такі: народ має право на володіння, використання та розпорядження владою, оскільки є джерелом останньої; можливість народу періодично змінювати склад представницьких органів влади; визнання політичної свободи громадян; політична рівноправність участі громадян у формуванні органів влади і організації контролю за їх діяльністю; рівність громадян перед законом тощо.

Отже, визнання місцевого самоврядування як самостійного рівня здійснення народом належної йому влади передбачає передусім організаційну відокремленість та незалежність місцевого самоврядування від державної влади, його самостійність при вирішенні питань місцевого значення в межах власних повноважень.

Запропонована позиція відповідає змісту положень Всесвітньої декларації місцевого самоврядування та Європейської хартії місцевого самоврядування, згідно з якими органам місцевого самоврядування надаються можливості, не порушуючи загальних законодавчих положень, самостійно визначати власні внутрішні адміністративні структури з метою відповідності місцевим потребам та забезпечення ефективного управління.

На сторінках сучасних юридичних видань місцеве самоврядування також розглядається як невід'ємна частина державного механізму або складова частина державного апарату. Спираючись на єдині для всієї країни принципи державної політики, місцеві територіальні одиниці покликані виконувати визначені законом функції державної адміністрації. Відповідно, характер діяльності місцевого самоврядування є похідним від завдань та основних напрямів діяльності органів державної влади. Така концепція місцевого самоврядування отримала назву як державницька і нараховує чималу кількість своїх прихильників.

Надаючи перевагу державницькій теорії, окремі дослідники відмічають, що місцеве самоврядування обов'язково повинно узгоджуватися з центральним управлінням, оскільки держава потребує єдності дій, перш за все, у процесі вирішення внутрішніх питань.

З приводу державницької теорії на сторінках правничої літератури міститься такий висновок: «ця теорія самоврядування виявилася найближчою до реального життя. За наявності держави у суспільстві, місцеве самоврядування стає залежним від держави. Цей висновок підтверджується життєвою ситуацією: приймає держава фактичний закон про місцеве самоврядування, тоді воно є, якщо ж не приймає – самоврядуванню не існувати».

Вивчення теоретичних основ учення про місцеве самоврядування представників французьких і німецьких юридичних шкіл кінця XVIII – першої половини XIX ст. дозволило автору дійти висновку, що за своєю природою місцеве самоврядування є відособленим інститутом суспільного і державного механізму, специфічною формою публічної влади, яка характеризується особливим суб'єктно-об'єктним складом, власною структурною організацією, порядком формування її органів територіальним колективом, спрямованістю на вирішення місцевих справ, локальним інтересом в основі її функціонування, системним і підзаконним характером, відсутністю «силових придатків» тощо [8, с. 5–6]. Дійсно, органи місцевого самоврядування здійснюють владу, яка за своїми ознаками є публічною, і у процесі її здійснення виникають відповідні публічно-правові відносини. Так, діяльність органів

місцевого самоврядування характеризується такими притаманними органам публічної влади рисами, як: наявність владних повноважень, обов'язковість прийнятих рішень для всіх фізичних та юридичних осіб, що перебувають на певній території, у межах якої діють відповідні органи місцевого самоврядування тощо [9, с. 61]. Як бачимо, місцеве самоврядування розглядається як автономний інститут державного механізму, завдяки якому забезпечується цілеспрямоване, впорядковане врегулювання громадської життєдіяльності із врахуванням державно-соціальних стандартів та норм, а також політичного курсу держави.

Необхідно застерегти, що виділення муніципального управління як самостійного за умови протистояння між гілками влади, низької правової культури, бюрократії є досить небезпечним. Адже визначити та відокремити власне громадські (місцеві) справи від державних практично неможливо. До того ж місцеві інтереси не можуть протиставлятися загальнодержавним. Багато питань місцевого значення (освіта, культура, податки, будівництво, сільське господарство тощо) за своїм змістом не відрізняються від тих, які мають вирішувати місцеві державні адміністрації, тобто вони становлять інтерес як для місцевого самоврядування, так і для держави.

Як особливий вид соціального управління (місцевого управління), в якому суб'єктами управління виступають територіальні колективи та їх органи, що наділені повноваженнями щодо прийняття управлінських рішень з питань місцевого значення, управлінський вплив яких поширюється на територію відповідних адміністративно-територіальних одиниць тлумачить зміст місцевого самоврядування А. А. Казачан [10, с. 8]. Іншими словами, територіальна громада розглядається як самостійне джерело публічної влади, що не належить державі, а предметом відання місцевого самоврядування є лише питання місцевого значення, які впливають із колективних потреб функціонування відповідної територіальної громади.

Про існування відносно самостійного виду влади в системі народовладдя – місцевої або муніципальної – як влади територіальних спільнот ведуть мову автори підручника «Муніципальне право України» за загальною редакцією В. Ф. Погорілка та О. Ф. Фрицького. Під схожим кутом зору висловлюється і В. М. Кампо, ведучи мову про місцеве самоврядування як специфічну форму реалізації публічної влади, яка є відмінною від державної [11, с. 4].

Вищенаведені позиції відображають громадівську теорію місцевого самоврядування, яка має в своїй основі ідею природних прав територіальної громади, своєрідного суверенітету стосовно держави, що визнає та гарантує лише права територіальної громади. Зокрема, підкреслюється саме публічно-владна природа місцевого самоврядування, яка характеризується тим, що територіальні громади законодавчо відокремлені від державних органів і виступають джерелом муніципальної влади, а їх діяльність здійснюється на засадах правової, організаційної та матеріально-фінансової автономії в межах повноважень, що визначені законотворцем.

Слід також акцентувати увагу й на тому, що за державницькою концепцією органи місцевого самоврядування та їх посадові особи мають діяти в окреслених законом межах, що означає позитивний принцип регламентації: «дозволено лише те, що прямо передбачено законом». Громадівська ж концепція, навпаки, базується на тому, що, держава – федерація громад, яка отримує свої права від громади, а органи місцевого самоврядування – незалежні і самостійні у своїй діяльності і керуються лише законом відповідно до принципу «дозволено все, що не заборонено законом».

При цьому, якщо проаналізувати чинне законодавство, що регулює діяльність органів та посадових осіб місцевого самоврядування, то можна побачити як раз відображення громадівсько-державницької теорії, в якій

змішано елементи громадівської та державницької засад. Так, у нормі статті 140 Конституції України переважає громадівська теорія, оскільки первинним суб'єктом місцевого самоврядування, конститутивним носієм його повноважень та функцій визнає саме територіальна громада – жителі села чи добровільного об'єднання у сільську громаду жителів кількох сіл, селища та міста, які мають право на самостійне вирішення питань місцевого значення в межах Конституції та Законів України. При цьому під «самостійністю» слід мати на увазі не лише право територіальної громади безпосередньо або через органи місцевого самоврядування без втручання будь-яких інших владних структур вирішувати питання місцевого значення, але й необхідність вирішення їх відповідно до Конституції та законів України. Іншими словами, місцеве самоврядування виступає як своєрідна єдність прав і обов'язків територіальної громади з вирішення питань місцевого значення. Між іншим, діяльність під відповідальністю органів та посадових осіб місцевого самоврядування передбачає, що наслідки за вирішення питань місцевого значення повністю лягають на систему місцевого самоврядування [12, с. 123].

Між іншим, зміст статті 143 Конституції України та ч. 2 статті 16 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» віддзеркалюють елементи державницької теорії: «органам місцевого самоврядування законом можуть надаватися окремі повноваження органів виконавчої влади, у здійсненні яких вони є підконтрольними відповідним органам виконавчої влади» [13]. Цими нормативними приписами державний апарат значно посилює і зміцнює своє представництво на локальному рівні.

Вищенаведені законодавчі позиції щодо визначення місцевого самоврядування передбачають органічну єдність самостійності і відповідальності при вирішенні всіх питань місцевого значення, які віднесені до сфери компетенції місцевого самоврядування. Стає очевидним, що держава, з одного боку, визнає місцеве самоврядування як самостійну форму публічної влади, а з іншого – як підпорядковану і підконтрольну державному апарату органічно організовану владну корпорацію, яка відповідальна перед органами виконавчої влади в частині реалізації нею виконавчих функцій та повноважень на місцевому рівні.

Достатньо високий рівень наукового інтересу з боку сучасних дослідників спостерігається і щодо визначення ключових ознак, якими характеризується місцеве самоврядування як соціально-правове явище. Наприклад, В. С. Журавський пропонує до числа характерних рис місцевого самоврядування віднести такі: 1) займає особливе місце в механізмі управління суспільством і державою, виступаючи специфічною формою публічної влади, яка не є складовою частиною державного механізму; 2) має особливий об'єкт управління – питання місцевого значення – предмети відання, перелік яких закріплюється

законодавством; 3) одним із специфічних суб'єктів місцевого самоврядування є територіальна громада; 4) самостійність місцевого самоврядування, яка відслідковується в організаційній і матеріально-фінансовій відокремленості, самостійному вирішенні місцевих справ у рамках компетенції, закріпленої законодавством, самостійній відповідальності органів і посадових осіб місцевого самоврядування [14, с. 497].

Грунтуючись на аналізі основних теорій (концепцій) походження місцевого самоврядування, можемо констатувати наступне. Місцеве самоврядування слід розглядати як складний і багатоплановий соціально-політичний феномен і правовий інститут, якому притаманні такі основні ознаки, як: 1) є однією з форм народовладдя, відповідно виступає специфічним способом організації влади, що належить територіальній громаді для здійснення певних державно-управлінських повноважень та функцій; 2) є однією з основоположних засад правової, демократичної держави, громадянського суспільства та є однією з форм їх функціонування; 3) виступає правом та реальною здатністю відповідних територіальних громад самостійно, а також через органи місцевого самоврядування під власну відповідальність і в межах закону вирішувати питання життєдіяльності місцевого населення із врахуванням загальнополітичного курсу держави; 4) подвійна (гібридна) природа функціонування місцевого самоврядування: виступає самостійною підсистемою публічної влади і водночас підсистемою громадянського суспільства; 5) наділяється власною самоврядною та делегованою державою компетенцією; 6) первинним суб'єктом місцевого самоврядування є територіальна громада – фізичні особи, що постійно мешкають, працюють на чітко визначеній території чи адміністративно-територіальній одиниці і характеризуються наявністю внутрішніх зв'язків між її членами, колективного свідомості і спільними інтересами.

Функціональне призначення місцевого самоврядування полягає в тому, що воно гарантує право та реальну здатність територіальним громадам, як його первинним суб'єктам, безпосередньо або через певну сукупність форм (видів) територіальної самоорганізації та діяльності громадян самостійно, під власну відповідальність здійснювати самоуправління в межах закону і вирішувати ключові проблеми соціально-економічного розвитку територій та задовольняти потреби-інтереси місцевих спільнот. Водночас, створюючи оптимальні умови для наближення влади до населення, відповідно, гнучку систему територіального управління, що пристосована до місцевих умов та особливостей, місцеве самоврядування вимагає зі свого боку належного рівня організаційного, матеріально-фінансового, нормативного забезпечення, завдяки якому стане можливим вирішення існуючих справ місцевого значення відповідних територіальних громад.

ЛІТЕРАТУРА

1. Гладій В. І. Місцеве самоврядування як ресурс політики євроінтеграції: досвід Вишеградської групи та перспективи для України: автореф. дис. ... канд. політ. наук: 23.00.02 – «Політичні інститути та процеси». Л.: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2016. 22 с.
2. Батанов О. В. Конституційно-правовий статус територіальних громад в Україні: монографія. За заг. ред. В.Ф. Погорілка. К.: Ін Юре, 2003. 512 с.
3. Борденюк В. Деякі аспекти співвідношення місцевого самоврядування, держави і громадянського суспільства в Україні. *Право України*. 2001. № 12. С. 24–27.
4. Калиновський Б. В. Конституційні принципи місцевого самоврядування в Україні: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.02 – «Конституційне право». К.: Київський Національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, 2003. 23 с.
5. Журавель Я. В. Адміністративно-правовий статус органів місцевого самоврядування: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.07 – «Адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право». К.: Інститут законодавства Верховної Ради України, 2007. 21 с.
6. Кириченко Л. Народовладдя і місцеве самоврядування в Україні. *Право України*. 2001. № 6. С. 99–101.
7. Шипілов Л. М. Народовладдя як основа демократичної держави: монографія. Харків: Видавництво «ФІНН», 2009. 216 с.
8. Болдирев С. В. Організаційно-правові питання місцевого самоврядування в Україні: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.02 – «Конституційне право». Х.: Нац. юрид. акад. України імені Ярослава Мудрого, 2003. 19 с.
9. Кириченко Ю. М. Місцеве самоврядування як форма реалізації народовладдя. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія «Право», 2014. Вип. 24. Том 3. С. 59–62.

10. Казанчан А. А. Правозастосувальна діяльність органів місцевого самоврядування: питання теорії та практики: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.07 – «Теорія управління; адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право». К.: Інститут законодавства Верховної Ради України, 2005. 20 с.
11. Кампо В. М. Місцеве самоврядування в Україні. К.: Ін Юре, 1997. 306 с.
12. Актуальні проблеми становлення та розвитку місцевого самоврядування в Україні: монографія. За ред. В. В. Кравченка, М. О. Баймуратова, О. В. Батанова. К.: Атіка, 2007. 864 с.
13. Про місцеве самоврядування в Україні: закон України від 21.05.1997 № 280/97-ВР. База даних «Законодавство України». Верховна Рада України. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/280/97-%D0%B2%D1%80>.
14. Журавський В. С. Державне будівництво та місцеве самоврядування в Україні: підручник для студентів вищих навчальних закладів. В. С. Журавський, В. О. Сergyogin, О. Н. Ярмиш. К.: Ін Юре, 2004. 672 с.